

БРАТИ МЕДВЕДЕВИ І САМВИДАВ¹

14 листопада 2020 року виповнилося 95 років від дня народження **Роя і Жореса Медведєвих** – відомих дисидентів, дослідників радянського суспільства, авторів самвидаву. Рой Медведєв живе і понині. Жорес Медведєв пішов з життя 15 листопада 2018 року.

Брати-близнюки Рой і Жорес Медведєви народилися в Тифлісі 14 листопада 1925 року. Їхній батько, **Олександр Романович Медведєв**, був викладачем істмату та діамату в Ленінградській військово-політичній академії ім. Н.Г. Толмачєва і Ленінградському університеті. У 1938 році він був заарештований як «правий ухильник, бухарінець»; у 1941 році загинув на Колимі.

Доля батька глибоко вплинула на Роя і Жорєса, визначивши характер дослідницької та публіцистичної діяльності братів і їхнє ставлення до сталінізму. З інтерв'ю Роя Медведєва: «я сприймав репресії як злочин, я не вірив звинуваченням, які звучали на адресу батька і його друзів. Тому я й почав ще в Радянському Союзі проводити дослідження цих трагічних подій».

Після арешту батька сім'я поневірялася по різних містах, знаходячи притулок у родичів, і нарешті повернулася в Тбілісі. У 1943 році братів призвали в армію (їм не було ще й вісімнадцяти). Жорєс потрапив на фронт, демобілізувався після поранення. Рой служив у тилу в артилерійському арсеналі. Повернувшись з війни, Жорєс обрав професію біолога, поступив 1944 року в Сільськогосподарську академію ім. К. А. Тімірязєва.

Рой пішов по стопах батька і від 1946 року вивчав філософію в Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова. Син «ворога народу», Рой Медведєв не мав можливості вступити до аспірантури ідеологічного факультету. Після закінчення університету він працював у школах на Уралі і в Ленінградській області, в московському видавництві «Учпедгиз», а в 1962 році став науковим співробітником Академії педагогічних наук РРФСР. У 1959 р. захистив кандидатську дисертацію з педагогіки та приступив до дослідження сталінського часу.

Популярним Рой Медведєв став відразу ж після виходу книги «Перед судом історії. Про Сталіна й сталінізм». За нею були написані інші роботи, в тому числі в співавторстві з братом, про радянський режим, а не про педагогічні штудії. Документальні джерела для написання книг були жорстко обмежені, але крім доступних письмових матеріалів автор використовував усні розповіді реабілітованих в'язнів ГУЛАГу та старих більшовиків, близьких йому за світоглядом. Незважаючи на всі перешкоди, книга «Перед судом історії» стала однією з перших серйозних досліджень феномена сталінізму.

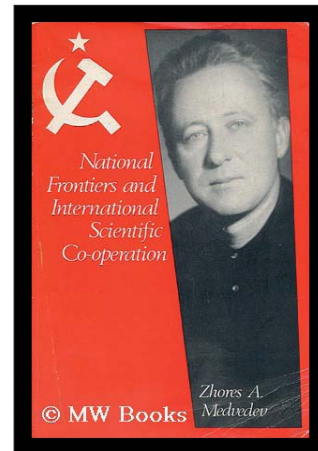
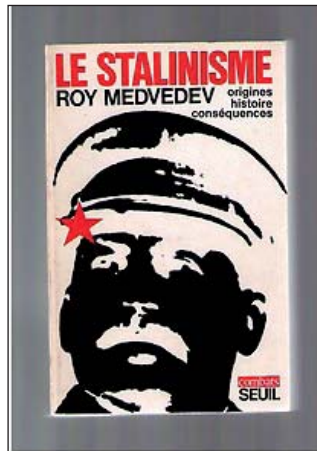
У тому ж 1962 року Жорєс Медведєв підготував першу редакцію рукопису «Біологічна наука і культ особистості», присвячену викриттю лисєнкіщини. Похмура постать **Трохима Лисєнка** – сталінського протеже, гонителя генетиків – не зникла зі сцени й після XX з'їзду. **Микита Хрущєв** його підтримував і вплив лисєнківців у біології зберігався, незважаючи на відлигу.

Дмитро Єрмольєв
співробітник програми
«Історія інакомислення
в СРСР»,
науково-просвітницьке
товариство «Меморіал»,
м. Москва, Росія

¹За матеріалами статті Б. Мартін, Г. Кузовкіна «Рой і Жорєс Медведєви й народження Самвидаву».

Барбара Мартін – швейцарська історичка з Базельського університету, наукова партнерка меморіальської наукової програми «Історія інакомислення в СРСР. 1954–1987 рр.». У 2019 р. вийшла монографія Б. Мартін «Dissident histories in the Soviet Union: from de-stalinization to Perestroika» (2019), наразі дослідниця готує англійську біографію братів Медведєвих і займається проблемами релігійного відродження в пізньорадянський час. Фотографії збережених екземплярів самвидаву Медведєвих можна прислати за адресою memo.projects@gmail.com.

Жорес Медведєв був не єдиний вчений, який зазнавав критики «народного академіка». Але якщо інші дослідники говорили про Лисенка в першу чергу як про лжевченого, то Медведєв наголошував про його зв'язок з репресивною машиною: «Я вирішив, що ефективнішим буде показати, що Лисенко висунувся на репресіях проти генетики, що дискусія в період 1930-х років була не такою вже й безгрішною і що радянська генетика втратила дуже багато вчених через систему репресій».

Не випадково і символічно брати Медведєви проявили таку письменницьку (і одночасно громадську) активність у 1962 році. Рой і Жорес в період «відлиги» були лояльними радянськими громадянами, сповідували комуністичні погляди (від яких не відмовилися й згодом, вже ставши на шлях дисидентства), вважали себе ворогами сталінізму, але адептами Жовтня, лєнінцями. Після XX з'їзду і реабілітації постраждалих від сталінського терору братам здавалося, що вони йдуть в ногу з часом, з партією; Рой Медведєв вступив до лав КПРС. У 1962-му, році XXII з'їзду, на піку хрущовської десталінізації ці почуття мали бути особливо сильними.

У цей же час Жорес Медведєв зважився ознайомити зі своїм рукописом редакцію «Комсомольської правди», яка замовила йому статтю про генетику. Текст був відправлений на рецензування авторитетним діячам науки, що призвело до несподіваного результату. Розсилка «Комсомолки» спровокувала спонтанне поширення рукопису, її прочитали тисячі людей. Географія поширення вражаюча – від Риги до Хабаровська і Ташкента. Раптова популярність не залишилася безкарною – Жореса почали цькувати в пресі та притискати на роботі. Він був змушений звільнитися з Тимирязівки, але знайшов роботу в Обнінську, в Інституті медичної радіобіології, де до 1969 року завідував лабораторією. Після усунення Хрущова від влади зірка Т. Лисенка закотилася, генетика була реабілітована, але книга Жореса Медведєва так і не вийшла з друку, незважаючи на підтримку іменитих учених.

Рой Медведєв діяв обачніше: він намагався не допустити широкого поширення рукопису «Перед судом історії». Давав читати дуже небагатьом людям і без права копіювання. Але незабаром ставлення братів до непідцензурного поширення їхніх праць змінилося. У другій половині 1960-х брежньєвська ресталінізація поховала будь-які надії на офіційну публікацію антисталінських текстів. Шлях передачі рукописів за кордон був небезпечним. Це показав процес Синявського–Данієля. У радянському Кримінальному кодексі не була передбачена відповідальність за

закордонні публікації, і письменників звинувачували в «антирадянській пропаганді», але справжньою причиною арештів стало видання їхньої прози за межами країни.

Розвиток «самвидаву» створив новий ризик. Медведєви побоювалися безконтрольного поширення своїх текстів та піратських публікацій за кордоном. Особливу небезпеку для авторів представляла видавнича діяльність НТС (Народно-трудового союзу), який відкрито ставив за мету повалення радянської влади. НТС-івська публікація неминуче призвела б до серйозних неприємностей аж до арешту. До того ж для Медведєвих була неприйнятна ідеологія Народно-трудового союзу. Більш розумним здавалося передати рукописи за кордон у невідповідні руки, ніж чекати, що тексти «виринуть» невідомо де і невідомо в якому вигляді.

Першим дорогою до закордонних публікацій проклав Жорес. Ще на початку 1960-х років він передав закордонним колегам свої роботи з геронтології. У 1962-му за кордоном була надрукована стаття, а в 1966-му книга «Біосинтез білків і проблеми онтогенезу» (видання її в СРСР у 1963 р. радянські цензори пошматували).

Через шведського генетика **Оке Густафсона** Жорес Медведєв передав на Захід рукопис книги «Біологічна наука і культ особистості». Американський генетик російського походження **Михайло Лернер** перевів книгу англійською, в 1969 році вона вийшла під назвою «Зліт і падіння Т.Д. Лисенка». У тому ж році, всупереч волі автора, все ж відбулася публікація (за самвидаватівським примірником) у «Гранях» – журналі НТС.

Паралельно розвивалася перша «тамвидавнича» історія Роя Медведєва. Про існування книги «Перед судом історії» на Заході дізналися в 1968 році з есе **Андрія Сахарова** «Роздуми про прогрес, мирне співіснування і інтелектуальну свободу». Побоюючись піратського видання, Рой переправив мікрофільм довіреним особам на Заході. Державні санкції обрушилися на братів ще до того, як їхні книги були опубліковані – КДБ знав про підготовку видань.

Поширення текстів Жореса Медведєва в «самвидаві» і «тамвидаві» мало для автора передбачувані наслідки: в лютому 1969 року його знову звільнили з роботи. Тоді ж глави відділів науки, пропаганди і культури ЦК КПРС у доповідній записці Центральному комітету визначили роботу Роя Медведєва як «антирадянську», «наклепницьку» і рекомендували «доручити відповідним партійним органам розглянути питання про перебування Р.А. Медведєвим в партії» (виключення Роя Медведєва з лав КПРС відбулося в серпні).

Брати Рой і Жорес Медведєви. 1995 р.
Світлини до статті – з архіву Маргарити Медведєвої (вдови Ж.О. Медведєва)

Переслідування не зупинили братів. У 1969-му році Жорес закінчив рукопис «Міжнародне співробітництво вчених і національні кордони» про перешкоди, які чинить влада радянським вченим у їх спілкуванні з зарубіжними колегами. У квітні 1970 року він завершив роботу-дослідження «Таємниця листування охороняється законом». Вчений торкнувся неафішованих методів ідеологічного контролю. Особливо скандально виглядала антиконституційна перлюстрація кореспонденції.

У травні Жореса Медведєва насильно помістили в Калужку психіатричну лікарню. Одним із найбільш поганих аспектів психіатричних репресій в СРСР була невизначеність: пацієнт «психушки», на відміну від в'язнів за вироком, ніколи не знав, скільки часу його протримають в ув'язненні. Медведєв був звільнений вже через три тижні: настільки енергійною і дружною була кампанія на його захист, в якій взяли участь провідні вчені, письменники, правозахисники.

Життєвий матеріал перетворювався в книги. Книги «Міжнародне співробітництво» і «Таємниця листування» засновані на особистих враженнях. Відразу після випадку з психлікарнею брати взялися писати статтю «Хто божевільний?». Рукопис був закінчений уже в вересні. Тепер Медведєви прямо орієнтувалися на самвидав: *«До цього часу ми більш-менш знали стиль, який сприяє поширенню, тобто потрібно написати так, щоб це було цікаво: або який-небудь детективний сюжет, або пригодницький ... Тому ця книга. стала поширюватися дуже широко».*

Тоді ж, у 1970-му, Рой Медведєв перестав випускати свій «Політичний щоденник» – присвячений суспільному життю та історії СРСР щомісячний бюлетень, який він робив з 1964-го року, орієнтуючись на дуже вузьке коло

друзів (кількість читачів не перевищувало сорока осіб, у їх числі були **О. Твардовський** і **А. Сахаров**). Тепер же брати адресувалися до широкої аудиторії, ставши постійними й помітними авторами сам- і тамвидаву.

У 1971 році «Нью-Йорк Таймс» і «Вашингтон пост» опублікували огляди «Політичного щоденника», у кінці року повинні були вийти «Перед судом історії» та «Хто божевільний?», а навесні 1972 року – книга Роя «Про соціалістичну демократію». 13 жовтня 1971 року вдома у Роя Медведєва відбувся обшук, вранці наступного дня історик отримав виклик у районну прокуратуру. Замість походу до прокуратури Рой відправився до друзів на інший кінець міста, кілька днів мешкав на різних квартирах, після чого поїхав на південь Росії, звідки повернувся в Москву уже в кінці січня 1972 року, коли основні його книги вже вийшли з друку. *«Рецензій і відгуків виявилось багато, але без газетного галасу, і як прокуратура, так і КДБ, здавалося б, втратили до мене інтерес».*

Згодом Рой Медведєв опублікував на Заході десятки книг, але так і не був арештований. Жорес у 1973 році відправився у відрядження в Лондон, і через деякий час його позбавили радянського громадянства.

Перебудова перервала вимушену розлуку братів, яка тривала 16 років. У 1990-му Жоресу Медведєву було повернено громадянство. Він отримав можливість вільно приїжджати на батьківщину. Роки перебудови були особливо успішними для Роя. Його книги друкувалися величезними тиражами, він став популярною медійною фігурою, коментував актуальні події. Він навіть став членом ЦК партії, з якої його колись виключали. Зліт Роя Медведєва як політика був стрімким, хоча й короткочасним – у 1991-му почалася інша епоха. ■